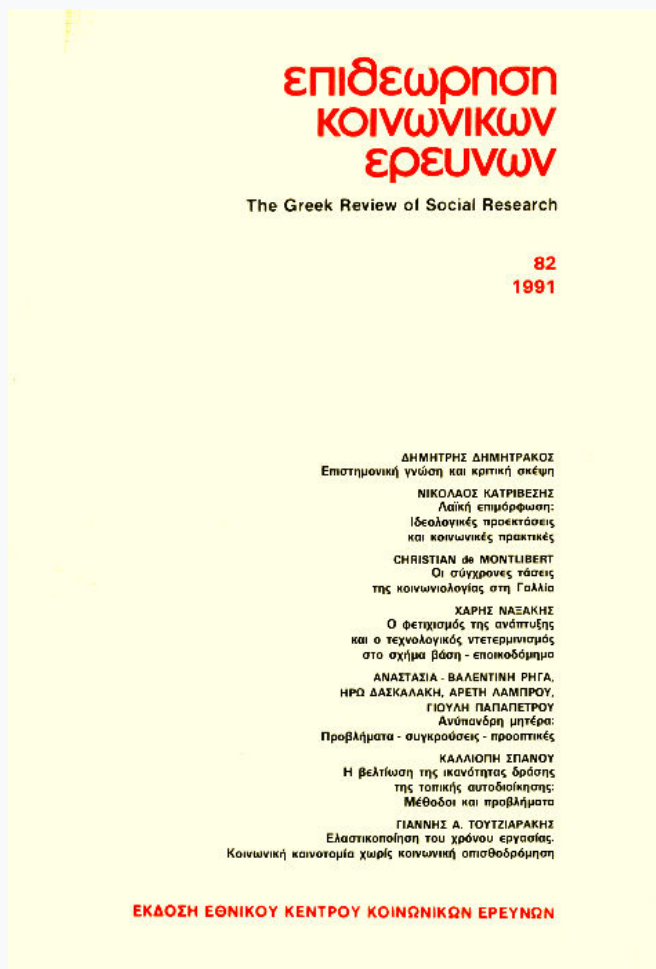

The Greek Review of Social Research

Vol 82 (1991)

82

Ο φετιχισμός της ανάπτυξης και ο τεχνολογικός
ντετερμινισμός στο σχήμα βάση-επικοινωνία

Χάρης Ναξάκης

doi: [10.12681/grsr.604](https://doi.org/10.12681/grsr.604)

Copyright © 1991, Χάρης Ναξάκης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Ναξάκης Χ. (1991). Ο φετιχισμός της ανάπτυξης και ο τεχνολογικός ντετερμινισμός στο σχήμα βάση-επικοινωνία. *The Greek Review of Social Research*, 82, 60–69. <https://doi.org/10.12681/grsr.604>

Ναζάκης Χάρης

Ο ΦΕΤΙΧΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ
ΚΑΙ Ο ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΝΤΕΤΕΡΜΙΝΙΣΜΟΣ
ΣΤΟ ΣΧΗΜΑ ΒΑΣΗ-ΕΠΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑ

Διανύουμε μια ιστορική περίοδο που χαρακτηρίζεται από την παντοδυναμία του δόγματος του τεχνολογικού ντετερμινισμού, της αναγωγής της τεχνολογίας σε αυτόνομο¹ και παντοδύναμο υποκείμενο της σύγχρονης ιστορίας. Στην ακραία του μορφή το δόγμα αυτό διακηρύττει το τέλος της ιστορίας, διαμέσου της επιστήμης και των εφαρμογών της, όπως διαμέσου της θρησκείας ο τελικός σκοπός είναι ο παράδεισος.

Η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων οδηγεί αντικειμενικά, ως φυσική επιλογή, στην εξέλιξη των κοινωνικών συστημάτων, που απλώς προσαρμόζονται στις τεχνολογικές εξελίξεις. Η τεχνολογία θεωρείται μια υπερμεταβλητή² που ανανεώνει ασταμάτητα τις παραγωγικές δυνάμεις, οι οποίες

Ο κ. Χάρης Ναζάκης είναι υποψήφιος διδάκτορας στο Μακεδονικό Πανεπιστήμιο.

1. Ο Schumpeter θεωρεί την οικονομική ιστορία του καπιταλιστικού συστήματος ως αποτέλεσμα των τεχνολογικών επαναστάσεων, έτσι ώστε οι τεχνολογικές καινοτομίες να αποτελούν μοναδικό τροφοδότη της οικονομικής δυναμικής. Η τεχνολογία είναι η αιτία της κρίσης και της ανάπτυξης. Ο Aron επίσης θεωρεί ότι η σύγχρονη οικονομική ιστορία οδηγείται από την τεχνική πρόοδο, γεγονός που είναι ανεξάρτητο από τα κοινωνικοπολιτικά καθεστάτα, ενώ ο Richta θεωρεί ότι ολόκληρη η οικονομική σφαίρα είναι πλέον μια τεχνολογική εφαρμογή της επιστήμης. Βλ. αντίστοιχα: α) S. Schumpeter, *Business cycles. A theoretical Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*, Νέα Υόρκη, Mc Graw - Hill, 1939; β) R. Aron, *Dix-nuit le cons sur la société industrielle*, Παρίσι 1962, σ. 170-174. γ) R. Richta, *Ο πολιτισμός στο σταυροδρόμι*, Ράππα, 1978, σ. 45.

2. Η φетиχοποίηση της επιστήμης στηρίζεται στο δόγμα της αντικειμενικότητάς της. Σύμφωνα μ' αυτό η κοινωνία, ως ένα μηχανικό σύστημα, είναι δυνατόν να περιγραφεί, να αναλυθεί αντικειμενικά χωρίς την παραμικρή αναφορά στον άνθρωπο παρατηρητή, τις κοινωνικές σχέσεις κάτω από τις οποίες γίνεται η παρατήρηση. Ο αντικειμενικός παρατηρητής, ο επιστήμονας, απαλλαγμένος από κοινωνικές και πολιτικές κρίσεις διατυπώνει τα συμπεράσματά του. Η τεχνολογία έτσι εμφανίζεται να αναπτύσσεται μέσα από μια αυτοδημιούργητη εσωτερική λογική και η γνώση παύει να ορίζεται ως κοινωνικό γεγονός. Η επιστήμη αυτονομείται από τις κοινωνικές σχέσεις κάτω από τις οποίες παράγεται, γίνεται αντικειμενική.

προσαρμόζουν μ' έναν αυτόματο και ορθολογικό τρόπο τις κοινωνικές σχέσεις.

Για να ασκηθεί όμως μια ριζική κριτική σ' αυτό το τεχνολογικό ερμηνευτικό σχήμα³ και στη θεολογία της ανάπτυξης που το συνοδεύει, είναι απαραίτητο να υπερβούμε κριτικά το μαρξιστικό υπόδειγμα της βάσης και του εποικοδομήματος, που χαρακτηρίζεται από έναν έντονο τεχνολογικό αναγωγισμό.

Το εποικοδόμημα, οι νομικές, θρησκευτικές, πολιτικές και ηθικές μορφές μιας ιστορικά καθορισμένης κοινωνικής δομής, είτε αποτελεί το παθητικό αποτέλεσμα, την αντανάκλαση της αυθυπαρξίας της οικονομικής σφαίρας είτε, στην καλύτερη περίπτωση απλά πάντα εκ των υστέρων, αλληλεπιδρά⁴ πάνω στην οικονομική σφαίρα επηρεάζοντάς την.

Ο Μαρξ⁵ στην προσπάθειά του να αντιπαρατεθεί στον ιδεαλισμό του Χέγκελ, που ερμήνευε την ιστορία μέσω της πραγματοποίησης της απόλυτης ιδέας, που υπήρχε ανεξάρτητα και πριν από την κοινωνία, έδωσε απόλυτη προτεραιότητα στις παραγωγικές δυνάμεις, δημιουργώντας έτσι ένα άκαμπτο ιεραρχικό σχήμα.

Θεώρησε ότι κάθε μεταβολή⁶ στους υλικούς όρους της παραγωγής (βάση) επιφέρει μια μεταβολή στις νομικές, πολιτικές, θρησκευτικές και ιδεολογικές μορφές (εποικοδόμημα). Πρόκειται για μια αντίληψη που ξεκίνησε από τη σωστή πρόθεση για μια αντιπαράθεση στον ιδεαλισμό και τελικά οδήγησε στον οικονομισμό. Η προτεραιότητα είναι στις παραγωγικές δυνάμεις, έπονται οι παραγωγικές σχέσεις που προσαρμόζονται κάθε φορά στις μεταμορφώσεις των παραγωγικών δυνάμεων, και τέλος, η κοινωνική συνείδηση, που ως μηχανικό αποτέλεσμα αντιστοιχεί στις προηγούμενες. Είναι χαρακτηριστικό του οικονομικού υστερμισμού που διακρίνει το παραπάνω σχήμα, το παρακάτω απόσπασμα από τον Μαρξ. «Μήπως οι άνθρωποι είναι ελεύθεροι να διαλέξουν αυτήν ή εκείνη την κοινωνική μορφή; Καθόλου. Υποθέστε ένα ορισμένο επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων των ανθρώπων και θα έχετε μια αντίστοιχη μορφή ανταλλαγής και κατανάλωσης. Υποθέστε

3. Να σημειώσουμε ότι η φетиχοποίηση των παραγωγικών δυνάμεων έχει τις ρίζες της επίσης στο διαφωτισμό, που διακήρυξε την κατακυριάρχηση της φύσης διαμέσου των επιστημών, ως προϋπόθεση της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης. Η εξουσία πάνω στη φύση μέσω της γνώσης δύναμης θα οδηγήσει στην πρόοδο, στο βαθμό που η φύση είναι ένας περιτός περιορισμός. Επιστήμη, ανάπτυξη παραγωγικών δυνάμεων, πρόοδος συνδέονται άμεσα.

4. Ο Ν. Μπουχάριν θεωρεί ότι υπάρχει μια αλληλεπίδραση του εποικοδομήματος πάνω στη βάση, αλλά πάντα σε τελευταία ανάλυση οι παραγωγικές δυνάμεις αποφασίζουν. Βλ. Ν. Μπουχάριν, *Θεωρία του ιστορικού υλισμού*, Αναγνώστηδης, σ. 265-267.

5. Κ. Marx, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, Γλάρος, 1975, σ. 168-196.

6. Κ. Marx, *Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, 1971, Νέοι στόχοι, σ. 13.

ορισμένες βαθμίδες της παραγωγής, της ανταλλαγής και της κατανάλωσης και θα έχετε την αντίστοιχη μορφή κοινωνικής συγκρότησης, μια αντίστοιχη οργάνωση στην οικογένεια ή στις κάστες ή στις τάξεις... Υποθέστε μια τέτοια κοινωνία σαν δοσμένη και θα έχετε μια αντίστοιχη πολιτική κατάσταση».⁷

Οι παραγωγικές σχέσεις δεν ήταν όμως ποτέ απλά οικονομικές σχέσεις, πάντα εμπειρείχαν έναν τρόπο ζωής, πολιτισμικά στοιχεία, ηθική ιδεολογία, κλπ.

Η κυρίαρχη τάξη δεν αγοράζει απλά την εργατική δύναμη αλλά και μορφές εξουσίας πάνω στις παραγωγικές διαδικασίες,⁸ γιατί βέβαια το ζήτημα δεν είναι απλά να κατέχεις μόνο τα μέσα παραγωγής αλλά και να τα διατηρήσεις. Για τη διατήρησή τους όμως δεν αρκεί να πληρώνεις ένα μισθό, που αναπαράγει την εργατική δύναμη στο επίπεδο της διατροφής, αλλά και στο επίπεδο του τρόπου ζωής, της ηθικής, του μοντέλου κατανάλωσης.

Οι παραγωγικές σχέσεις εμπιέχουν τόσο τις υλικές προϋποθέσεις της παραγωγής, έχουν άμεση σχέση με τη βάση, όσο και τις προϋποθέσεις της αναπαραγωγής, έναν τρόπο ζωής, τα κυρίαρχα ηθικά και πολιτισμικά πρότυπα, αλλά και την αντίδραση της ζωντανής εργασίας. Οι παραγωγικές σχέσεις δεν είναι γι' αυτό μια αντανάκλαση των παραγωγικών δυνάμεων και όσο ορίζονται μ' αυτόν τον τρόπο οδηγούμαστε στο δόγμα, ότι η ιστορία του ανθρώπου διαμορφώνεται ερήμην του. Η οργάνωση της εργασίας δεν είναι μια αντανάκλαση της τεχνολογικής βάσης της παραγωγής αλλά εξαρτάται άμεσα από την αντίδραση της ζωντανής εργασίας, τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες ενός κοινωνικού σχηματισμού.

Η κοινωνική συνείδηση παραπέρα, οι πολιτικές, θρησκευτικές και ιδεολογικές μορφές, δεν εξαρτώνται μονοσήμαντα από τις παραγωγικές δυνάμεις, έτσι ώστε όταν αυτές αλλάζουν⁹ να αλλάζουν και οι μορφές αυτές, έστω με μια σχετική καθυστέρηση. Πολλές μορφές του εποικοδομήματος παίρνουν ενεργητικό μέρος στον καθορισμό των σχέσεων/δυνάμεων παραγωγής, ιδιαίτερα δε αυτές που είναι άμεσα ελεγχόμενες από το κράτος, που παρά-

7. K. Marx-F. Engels, *Διαλεκτικά έργα*, τ. II, σ. 517-518.

8. Φ. Γκουαταρί, *Μοριακή Επανάσταση*, 1984, σ. 51.

9. 1) Όπως σαστά παρατηρεί ο Αλτουσέρ, «μια επανάσταση στη δομή (οικονομική βάση) δεν μετασχηματίζει αστραπιαία (θα το έκανε αν ο καθορισμός από το οικονομικό ήταν ο μοναδικός καθορισμός) τις υπάρχουσες υπερδομές και ιδιαίτερα τις ιδεολογίες· γιατί σαν τέτοιες έχουν μια πυκνότητα αρκετή για να επιβιώνουν έξω από το άμεσο πλαίσιο της ζωής τους». Αναφέρεται μάλιστα στο παράδειγμα της Αρχαίας Ελλάδας, που πολλά στοιχεία του πολιτισμού της επιβίωσαν μέσα στην Αρχαία Ρώμη. Α. Αλτουσέρ, *Για τον Μαρξ*, Γράμματα, 1978, σ. 116.

2) Ο Μ. Codelier κάνει σημαντικές επίσης παρατηρήσεις για την ανεπάρκεια του σχήματος βάση-εποικοδόμημα. Βλ. Μ. Codelier, «The Problem of Determination», *New Left Review*, τ. 112, σ. 84-95.

γουν και αναπαράγουν ιδεολογικούς μηχανισμούς προετοιμασίας για την ένταξη του ανθρώπου στην παραγωγή.

Τέλος, οι ίδιες οι παραγωγικές δυνάμεις, η τεχνολογική εξέλιξη, είναι αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης κοινωνικής επιλογής και όχι της μοναδικής επιλογής που θα μπορούσε να γίνει, ως έκφραση ενός και μόνο δρόμου για την πρόοδο. Αποτελεί μια από τις ενδεχόμενες μορφές¹⁰ που θα μπορούσε να πάρει μέσα από ένα σύνολο γνώσεων, πήρε δε τη συγκεκριμένη μέσω του ελέγχου στις πηγές της γνώσης από την κυρίαρχη τάξη, για να εξυπηρετούν τα κοινωνικοπολιτικά της συμφέροντα. Τα τεχνολογικά συστήματα, οι παραγωγικές δυνάμεις, εμπεριέχουν ως εσωτερικό στοιχείο της δομής τους τα κυρίαρχα κοινωνικά πρότυπα που τα δημιουργούσαν, τις προτεραιότητες της κυρίαρχης τάξης. Πολλά τεχνολογικά συστήματα επινοήθηκαν και κατασκευάστηκαν κυριολεκτικά ως εργαλεία κυριαρχίας και ελέγχου¹¹ των εργαζομένων και όχι ως αποτέλεσμα της ανταπόκρισης στη λύση κάποιων τεχνικών προβλημάτων, γι' αυτό δεν θα υπάρχει καμιά ανάγκη να χρησιμοποιούνται σε μια κοινωνία με άλλες προτεραιότητες από τη σημερινή.

Το να θεωρήσουμε όμως ότι η κοινωνία παράγει την τεχνολογία και όχι η τεχνολογία την κοινωνία ή ότι οι διάφορες εκφάνσεις του εποικοδομηματος χρησιμοποιούνται ως ιδεολογικοί μηχανισμοί από την κυρίαρχη τάξη ή ότι οι σχέσεις παραγωγής εκτός από οικονομικές είναι και σχέσεις ηθικές, πολιτισμικές, κοινωνικά πρότυπα και ιδεολογία, είναι σωστό αλλά ανεπαρκές.

Σήμερα παρατηρείται μια αυξανόμενη μετακίνηση της κοινωνικής παραγωγικής εργασίας προς τη σφαίρα της κυκλοφορίας της κατανάλωσης και της αναπαραγωγής. Στο κλασικό σχήμα βάση-εποικοδόμημα, ως παραγωγή (βάση) θεωρείται η παραγωγή υλικών αντικειμένων, το εμπόρευμα ταυτίζεται με το υλικό αντικείμενο, το «χειροποίητο» προϊόν, και η παραγωγή υπεραξίας με τον χειρώνακτα εργάτη. Ο χώρος της κυκλοφορίας αντιμετωπίζεται ως ένα σύνολο αγορών και πωλήσεων εμπορευμάτων, μεταβίβασης τίτλων ιδιοκτησίας, απλή μετατροπή του κεφαλαίου από εμπόρευμα σε χρήμα και αξία χρήσης.

Η κατανάλωση αντιμετωπίζεται ως το παράγωγο¹² της παραγωγής, με την έννοια ότι η παραγωγή των εμπορευμάτων παράγει την κατανάλωση ή ότι απλά κατά ένα φυσικό τρόπο (ανάγκη της διατροφής) δημιουργείται η κατανλωτική ανάγκη.

10. B. Rosier, *Τεχνολογική πρόοδος, κοινωνική πρόοδος; Οι επιστήμες σήμερα* (συλλογή άρθρων), Ροές, 1987, σ. 164-166.

11. M. Tsini, *Η επιστήμη πηγή ευημερίας; Μύθοι και πραγματικότητες, Αυτοκριτική της επιστήμης* (συλλογή άρθρων), Βέργος, 1973, σ. 121.

12. K. Marx, *Grundrisse*, Η εισαγωγή, Α/συνέχεια, 1982, σ. 24-30.

Το εποικοδόμημα, τέλος, η πολιτική, ο πολιτισμός, η ιδεολογία, αντιμετωπίζονται ως ο χώρος του «πνευματικού», η συνείδηση του ανθρώπου είναι ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνεται τις αλλαγές στην οικονομική βάση.

Μια νέα σχέση όμως ανάμεσα στην παραγωγή, την κυκλοφορία και την αναπαραγωγή δημιουργείται σήμερα, γεγονός που επιβάλλει να διεκρινουμε τις έννοιες παραγωγή, εμπόρευμα, παραγωγική εργασία και κατ' επέκταση το σχήμα βάση-εποικοδόμημα.

Για να καταναλωθούν σήμερα τα εμπορεύματα που παράγονται στο χώρο της υλικής παραγωγής δεν χρειάζεται απλά να παραχθούν, αλλά επιπλέον να παραχθούν οι συνθήκες κατανάλωσής τους. Η παραγωγή των συνθηκών κατανάλωσης¹³ μας οδηγεί πέρα από το σχήμα ότι σε κάθε παραγωγή αντιστοιχεί και μια κατανάλωση.

Γιατί βέβαια η παραγωγή των συνθηκών κατανάλωσης είναι πλέον μια εμπορευματική παραγωγή και όχι η φυσική λειτουργία της κατανάλωσης. Είναι η εμπορευματική παραγωγή της ζήτησης, που κατά τη διάρκεια της παράγεται το εμπόρευμα πληροφορία (διαφήμιση, έρευνα αγοράς, κ.λπ.), η παραγωγή της ανάγκης ως εμπόρευμα. Σήμερα λοιπόν υπάρχει μια ενότητα μεταξύ παραγωγής υλικών αντικειμένων και παραγωγής αναγκών, πληροφορίας, της παραγωγής δηλαδή των συνθηκών κατανάλωσης των υλικών εμπορευμάτων.

Στο χώρο της κυκλοφορίας επίσης συντελείται η παραγωγή των συνθηκών κυκλοφορίας,¹⁴ η συνέχιση της παραγωγής μέσα στην κυκλοφορία. Στο βαθμό που οι άμεσοι παραγωγοί δεν πουλάνε οι ίδιοι στους καταναλωτές, συντελείται μια διαδικασία που το εμπορικό κεφάλαιο παράγει εμπορεύματα και έχει ένα κόστος γι' αυτό (σε μισθούς, υλικά, κ.λπ.). Το κόστος αυτό δημιουργήθηκε κατά τη διάρκεια της παραγωγής των συνθηκών κυκλοφορίας, της παραγωγής των απαραίτητων υπηρεσιών και όχι στη σφαίρα της πρωτογενούς παραγωγής του προϊόντος.

Οι εμπορικές¹⁵ επιχειρήσεις σήμερα είναι ταυτόχρονα επιχειρήσεις έρευνας αγοράς, διαφήμισης, σχεδίασης της μορφής των εμπορικών καταστημάτων τους. Κοινωνιολόγοι, διαφημιστές, ερευνητές καταναλωτικών προτιμήσεων, προσθέτουν στο υλικό προϊόν ένα συγκεκριμένο στυλ, έτσι ώστε στο

13. D. Potenzoni, *As ξαναμήσουμε για την εργασία*, Convoy, 1989, σ. 13.

14. Ο Α. Negri θεωρεί ότι η σφαίρα της κυκλοφορίας και της αναπαραγωγής δεν είναι απλά ένας χώρος πραγματοποίησης της αξίας. Οι δημόσιες δαπάνες, οι δαπάνες για την κοινωνική αναπαραγωγή, η ρύθμιση της κοινωνικής παραγωγής, είναι μια απόδοξη γι' αυτό. Το κόστος τελικά της εργατικής δύναμης δεν ορίζεται στο μικροεπίπεδο του εργοστασίου, αλλά στο συνολικό κοινωνικό επίπεδο. Βλ. Α. Negri, *Από τον εργάτη μάζα στον κοινωνικό εργάτη*, Κομμούνια, 1983, σ. 53-55.

15. Ρ. Μάρει, «Για τον μεταφορντισμό», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, 1990, τ. 6, σ. 52-53.

τέλος να πουλάνε έναν τρόπο ζωής, ένα μη υλικό εμπόρευμα, παρά το ίδιο το υλικό προϊόν.

Το μάρκετινγκ προσδίδει σήμερα στα εμπορεύματα μια συμβολική αξία,¹⁶ που μέσα από αυτήν αναγνωρίζεις μια δικιά σου ανάμνηση ή ένα συναίσθημα, έτσι ώστε όταν τα αγοράσεις να αισθάνεσαι ότι και άλλοι άνθρωποι καταναλώνουν το δικό σου σύμβολο. Πρόκειται για την παραγωγή των συμβόλων ως εμπορευμάτων.

Αν ακολουθούσαμε το κλασικό σχήμα βάση-εποικοδομημα θα έπρεπε να αποκλείσουμε μια τέτοια εκδοχή, στο βαθμό που τα σύμβολα θεωρείται ότι μόνο ιδεολογικό ρόλο διαδραματίζουν. Πρόκειται για έναν αρχαϊκό μαρξισμό,¹⁷ που παραγνωρίζει την υποταγή της διανοητικής, πολιτισμικής παραγωγής και αναπαραγωγής στη λογική της καπιταλιστικής εμπορευματικής παραγωγής. Τα μέσα μαζικής ενημέρωσης σήμερα, για παράδειγμα, δεν είναι απλά ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους, αλλά κερδοφόρες καπιταλιστικές επιχειρήσεις που παράγουν την κουλτούρα,¹⁸ τον πολιτισμό, την πληροφόρηση, ως εμπόρευμα.

Βρισκόμαστε λοιπόν μπροστά σε μια διαδικασία, όπου συντελείται μια απορρόφηση της σφαίρας της κλασικής αναπαραγωγής στη σφαίρα της εμπορευματικής παραγωγής μια αυξανόμενη βιομηχανοποίηση του εποικοδομηματος και της διανοητικής παραγωγής.

Η παραγωγή των συνθηκών κατανάλωσης και κυκλοφορίας των υλικών εμπορευμάτων, η παραγωγή άυλων¹⁹ εμπορευμάτων (πληροφορία, κουλτούρα, διαφήμιση, έρευνα κ.λπ.) είναι μια παραγωγή υπεραξίας, που κατά τη διάρκεια της αναλώνεται παραγωγική εργασία.

Μήπως όμως επιστρέψαμε σ' ένα σχήμα οικονομικού αναγωγισμού, στο

16. Γ. Βενέρης, *Πληροφορική επανάσταση*, Α.Α. Λιβάνη, 1986, σ. 182.

17. Όπως σωστά παρατηρεί ο Ν. Γκάρνομ είναι χαρακτηριστική η ανεπάρκεια της Αλτουσεριανής θεώρησης για το ρόλο του πολιτισμικού στοιχείου και ιδιαίτερα για το ρόλο των μέσων μαζικής ενημέρωσης, όπου το θεωρεί αποκλειστικά ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους, που αναμφίβολα είναι. Τα ΜΜΕ αποτελούν σήμερα οικονομικές μονάδες, που διαδραματίζουν έναν άμεσο και έναν έμμεσο ρόλο στην παραγωγή υπεραξίας, μέσω της παραγωγής του εμπορεύματος πληροφορία και διαφήμιση αντίστοιχα. Βλ. Ν. Γκάρνομ, *Συνεισφορά σε μια πολιτική οικονομία των μέσων μαζικής επικοινωνίας. Κοινωνία, εξουσία και μέσα μαζικής επικοινωνίας* (συλλογή άρθρων), Παπαζήσης, 1988, σ. 161-165.

18. Η σχολή της Φρανκφούρτης συνέβαλε καθοριστικά στη διαμόρφωση μίας πολιτικής οικονομίας της κουλτούρας. Βλ. Τ. Adorno, Μ. Horkheimer, *The Culture Industry: Enlightenment as mass Deception, in mass Communication and Society*, (επιμ.) J. Curran κ.ά., 1977.

19. Για μια μελέτη της μετακίνησης μεγάλων επιχειρήσεων σε δραστηριότητες παραγωγής γνώσης, της πληροφορίας ως εμπορεύματος, βλ. α) T.M. Suzuki, «Capitalism in the Computer Age», *New Left Review*, 1986, σ. 83-90.

β) M. Sussawalla «Constraints on Economic Analysis of Trauborder Data flows, in media», *Culture and Society*, Ιούλιος 1985.

βαθμό που η κοινωνία περιγράφεται ως ένα τεράστιο εργοστάσιο υλικών και άυλων εμπορευμάτων; Η δικιά μας θεώρηση συμπυκνώνεται στα εξής:

Οι νομικές, πολιτικές, ιδεολογικές και ηθικές κοινωνικές μορφές καθορίζονται από τις παραγωγικές δυνάμεις/σχέσεις, γεγονός που σημαίνει ότι οι παραπάνω μορφές έχουν οικονομικοϊστορικούς προσδιορισμούς και δεν υπάρχουν αφεαυτών.

Στην κοινωνία πάντα υπάρχει μια σχέση υποκειμένου-αντικειμένου, στο βαθμό που ο άνθρωπος έχει μια πεπερασμένη φύση και δεν μπορεί να νοηθεί μόνο ως υποκειμενικότητα. Η κοινωνία δεν προσδιορίζεται μόνο από το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, της τεχνολογίας, αλλά δεν νοείται ανεξάρτητα απ' αυτήν, χωρίς αυτό να μας οδηγήσει στην επιστροφή σε αρχαϊκές, πρωτόγονες περιόδους της ιστορίας. Η υποκειμενικότητα τελικά της ανθρώπινης ύπαρξης είναι άμεσα συνδεδεμένη²⁰ με τον αντικειμενικό κόσμο. Μια υποκειμενικότητα χωρίς αντικειμενικό κόσμο είναι μια φαντασίωση.

Ταυτόχρονα όμως οι παραγωγικές δυνάμεις/σχέσεις προσδιορίζονται από τις πολιτικές, ιδεολογικές και ηθικές κοινωνικές μορφές, γεγονός που σημαίνει ότι οι οικονομικές κατηγορίες υπάρχουν διαμέσου πολιτικών, ιδεολογικών και πολιτισμικών μορφών και όχι ως αυθόπαρκες οντότητες.

Στη μορφή, την επινόηση και εξέλιξη των μέσων παραγωγής αποτυπώνονται τα κυρίαρχα κοινωνικά πρότυπα και αξίες μέσα στα οποία γεννήθηκαν, οι κοινωνικές σχέσεις κάτω από τις οποίες αναπτύχθηκαν. Αλλά και αυτή ακόμα η αποδοτικότητα των μέσων παραγωγής εξαρτάται από τις συγκεκριμένες συνθήκες του κοινωνικού χώρου²¹ στον οποίο εφαρμόζονται.

Η παραπάνω θεώρηση είναι μια διαλεκτική σχέση, όπου κάθε μέρος υπάρχει διαμέσου του άλλου και σε μια διαρκή αλληλοτροφοδότηση μεταξύ τους, ενώ το όλο (κοινωνικός σχηματισμός) δεν προκύπτει απλώς ως το άθροισμα των οικονομικών και πολιτικοκοινωνικών κατηγοριών, αλλά ως η ενότητά τους σ' ένα νέο επίπεδο.

Ορισμένες διευκρινίσεις όμως είναι ακόμη απαραίτητες.

1. Όταν λέμε ότι οι παραγωγικές δυνάμεις/σχέσεις θέτουν όρια, προσδιορίζουν το εποικοδόμημα, δεν σημαίνει ότι το παράγουν. Σημαίνει όμως ότι στα πλαίσια της καπιταλιστικής διαδικασίας συσσώρευσης ορισμένες

20. Ο Νεγκτ, *Οντοπία και Εργασία. Ο σοσιαλισμός στο κατώφλι του 20ού αιώνα* (συλλογή άρθρων), Κάλβος, 1990, σ. 232-254.

21. Ο Β. Rosier χαρακτηρίζει τον «τεχνολογικό εκσυγχρονισμό προϊόν κοινωνικής στρατηγικής», για να δώσει έμφαση στην εξάρτησή του από τις κοινωνικές συνθήκες. Βλ. Β. Rosier, «Le Développement économique processus unique ou produit spécifique du système économique? Une approche en fermes de type de développement», *Cahiers de L'I.S.M.E.A.*, Serie 6, ap. 40, XVII, ap. 2, 1983.

πλευρές του εποικοδομήματος μετατρέπονται άμεσα σε εμπορεύματα. Πρόκειται γι' αυτό που περιγράψαμε ως διευρυμένη υπαγωγή της διανοητικής εργασίας, της πολιτισμικής συμπεριφοράς, της ψυχαγωγίας, της πληροφόρησης στη σφαίρα της εμπορευματικής παραγωγής.

2. Όταν λέμε ότι οι παραγωγικές δυνάμεις/σχέσεις προσδιορίζονται από τα κοινωνικά, ιδεολογικά και πολιτικά πρότυπα μέσα στα οποία γεννήθηκαν, δεν σημαίνει ότι τα πρότυπα αυτά είναι σε τελευταία ανάλυση οικονομικές κατηγορίες, παραγωγικές σχέσεις. Ορισμένες πλευρές του εποικοδομήματος είναι άμεσα συνδεδεμένες με τις παραγωγικές σχέσεις, άλλες όμως δεν βρίσκονται σε κάποια σχέση.

3. Η αλληλοσυσχέτιση των παραγωγικών δυνάμεων/σχέσεων και των πολιτικοϊδεολογικών κατηγοριών, έτσι ώστε το κάθε ένα να ενυπάρχει στο άλλο και ως όλο να συγκροτούν τον κοινωνικό σχηματισμό, σημαίνει ότι δεν υπάρχουν διαδικασίες αναπαραγωγής και αυτονομίας του εποικοδομήματος από τη βάση και αντίστοιχα; Όχι κατά τη γνώμη μου.

Όσον αφορά τις πολιτικές, πολιτισμικές, ιδεολογικές και ηθικές κατηγορίες, εκτός βέβαια από την περίπτωση που ορισμένες απ' αυτές παράγονται ως εμπορεύματα, προτείνω να θεωρήσουμε, όπως άλλωστε και η άμεση παραγωγική διαδικασία, ότι διαθέτουν ιδιαίτερους μηχανισμούς παραγωγής, αυτόνομους, χωρίς άμεση σχέση με την άμεση παραγωγική σφαίρα.

Κάθε ομάδα ανθρώπων, κάθε κοινότητα διαθέτει τυπικούς και άτυπους μηχανισμούς παραγωγής επικοινωνίας, πολιτισμικών αξιών, κουλτούρας και γνώσης, που δεν είναι δυνατόν να αναχθούν σε οικονομικές κατηγορίες. Οι άνθρωποι κατά τη διάρκεια της ζωής τους παράγουν κώδικες επικοινωνίας, συμβολικές αξίες, δημιουργούν δομές και μηχανισμούς διατήρησης και αναπαραγωγής τους, που διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της κοινωνικής συνείδησης, στην οργάνωση της καθημερινής ζωής.

Η εξουσία μιας κοινωνικής ομάδας μέσα σε μια κοινότητα δεν είναι μόνο απόρροια της κατοχής των μέσων παραγωγής αλλά και της κατοχής και διαχείρισης της επικοινωνίας, ορισμένων συμβολικών αξιών και ιδεολογικών προτύπων. Η γνώση για παράδειγμα, η άτυπη γνώση, που μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά, διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη συγκρότηση και λειτουργία των μηχανισμών ελέγχου, γι' αυτή καθεαυτή την ικανότητα για έλεγχο.

Κάθε διαδικασία ελέγχου διαχειρίζεται έναν όγκο γνώσης για τη λήψη των αποφάσεων, ένα απόθεμα κοινωνικής και πολιτισμικής γνώσης για την εγκαθίδρυση μιας ηθικής και ιδεολογικής τάξης. Το ιερατείο στην Αρχαία Αίγυπτο, οι μάγοι στις ινδιάνικες φυλές, οι αρχηγοί στις κλειστές κοινωνικές κάστες, ασκούσαν σημαντική επιρροή στις κοινωνίες τους μέσω του ελέγχου και της αποκλειστικής πρόσβασης στις πηγές της γνώσης.

Είναι γνωστός επίσης ο ρόλος της προτεσταντικής²² ηθικής, κυρίως μέσου του S. Kalvín και του J. Κνοχ, που υιοθέτησε θετική σχέση στο ζήτημα του επίγειου πλουτισμού, με την αντιμετώπισή του ως αρετής και όχι ως αμαρτίας, στην ανάπτυξη του καπιταλιστικού συστήματος. Η εξύμνηση της σκληρής εργασίας από την εκκλησία μέσω ηθικών κανόνων περιγράφεται στο απόσπασμα που παραθέτει ο Τόμσον,²³ από ένα βιβλίο του 1690 με τίτλο *Τι πρέπει να κάνεις για να πας στον παράδεισο*: «Σ' αυτόν τον κόσμο είναι που κερδίζουμε ή χάνουμε την αιώνια ευτυχία. Όλο το βάρος της αιωνιότητας συμπυκνώνεται στο εύθραυστο και φθαρτό νήμα της ζωής... Αυτή είναι η εργάσιμη μέρα μας. Κύριοι, τώρα κοιμάστε, αλλά θα ξυπνήσετε στην κόλαση...».

Όλες οι παραπάνω εκφάνσεις του εποικοδομήματος έχουν ιδιαίτερους μηχανισμούς παραγωγής τους, χωρίς άμεση σχέση με την οικονομική σφαίρα. Στο χώρο λοιπόν των ιδεολογικών, πολιτισμικών και πολιτικών φαινομένων συντελείται και μια ιδιαίτερη λειτουργία: η παραγωγή του ελέγχου. Πρόκειται για μια ειδικό τύπου παραγωγή, όχι παραγωγή εμπορευμάτων, που ως μέσα παραγωγής χρησιμοποιεί τη γνώση, πολιτισμικές, ηθικές αξίες και σύμβολα και ως σχέσεις ελέγχου νοείται η θέση των εξουσιαζομένων μέσα στη διαδικασία παραγωγής του ελέγχου, η κατανομή της εξουσίας, ο συσχετισμός δύναμης ανάμεσα στην ελίτ της εξουσίας και στους εξουσιαζομένους.

Ιδιαίτερα εμφανής είναι η διαδικασία αυτή όταν εξετάζουμε τις πολιτικές εκφάνσεις ενός κοινωνικού σχηματισμού. Η κυρίαρχη τάξη εξουσιάζει όχι μόνο λόγω της οικονομικής της δύναμης αλλά και λόγω του ελέγχου στο σύστημα παραγωγής²⁴ του ελέγχου.

Μέσω της συγκρότησης θεσμικών μηχανισμών διακανονισμού της αντιπαλότητας ανάμεσα στις κυρίαρχες και τις κατώτερες τάξεις, επιδιώκει να οικοδομήσει έναν ιεραρχικό μηχανισμό ενσωμάτωσης και χειραγώγησης, που διαχειρίζεται μονοπωλιακά έναν τύπο πληροφόρησης, να οικοδομήσει ένα σύστημα ελέγχου. Η θέση των κατώτερων τάξεων μέσα στους κρατικούς και κοινωνικούς θεσμούς κατανέμεται με τέτοιο τρόπο ώστε να μην απειλείται ο έλεγχος των μηχανισμών ελέγχου.

22. Η μεγάλη συμβολή του M. Weber είναι ότι εισήγαγε στην κοινωνική ανάλυση το ρόλο της θρησκείας, την ιδεολογία και την ηθική που απορρέουν απ' αυτόν, δείχνοντας πως είναι απαραίτητο πέρα από τις οικονομικές σχέσεις να χρησιμοποιούνται και άλλες κατηγορίες για την ερμηνεία των κοινωνικοοικονομικών δεδομένων. Πρέπει όμως να σημειώσουμε ότι ο Weber θεώρησε τον προτεσταντισμό ως τον κύριο παράγοντα που οδήγησε στην καπιταλιστική ανάπτυξη και αυτό σίγουρα είναι λάθος. Άλλωστε σε ορισμένες χώρες της Ευρώπης το προτεσταντικό δόγμα ήταν πολύ περιορισμένο, σε σχέση με άλλα χριστιανικά δόγματα.

23. Ε.Π. Τόμσον, *Χρόνος, εργασία και βιομηχανικός καπιταλισμός*, Κατσάνος, 1982, σ. 52.

24. J. Attali, στο Α. Γκορζ, *Οι δρόμοι του παράδεισου*, Κομμούνια, 1986, σ. 63

Οι διαχειριστές σήμερα της πολιτικής εξουσίας, οι κοινωνικοί μάνατζερ των επιχειρήσεων, οι διαχειριστές της γνώσης, είναι νέες κοινωνικές ελίτ, που συνυπάρχουν με τις παλαιές ιδιοκτήτριες τάξεις. Τους συναντάμε στον κρατικό μηχανισμό και στα διευθυντικά στρώματα των επιχειρήσεων και η εξουσία τους απορρέει από τη συμβολή τους στην παραγωγή των μηχανισμών ελέγχου, την παραγωγή ενός τύπου οργάνωσης, πολιτικής κυριαρχίας, κρατικών και κοινωνικών μηχανισμών διαχείρισης της ταξικής αντιπαλότητας.

Στο χώρο λοιπόν του εποικοδομήματος, τα πολιτικά, ιδεολογικά, πολιτισμικά και θρησκευτικά φαινόμενα, εκτός από τα όρια που τους θέτουν οι παραγωγικές δυνάμεις/σχέσεις, διαθέτουν και μια ιδιαίτερη λειτουργία, την παραγωγή του ελέγχου, έτσι ώστε ο κοινωνικός σχηματισμός προκύπτει ως μία ενότητα της παραγωγής εμπορευμάτων και της παραγωγής ελέγχου και των κοινωνικών σχέσεων που τους αντιστοιχούν.

Δείξαμε λοιπόν ότι η αναγωγή της κοινωνικοοικονομικής εξέλιξης στην πρωταρχικότητα των παραγωγικών δυνάμεων, στην επικυριαρχία της οικονομικής σφαίρας στο σύνολο της κοινωνικής δομής, είναι μια μηχανιστική αντίληψη που υποβιβάζει την πολυπλοκότητα της κοινωνίας, το πολυεπίπεδο των δομών της και τις αλληλεπιδράσεις τους.

Ο μηχανιστικός αυτός τρόπος σκέψης αδυνατεί να συλλάβει την κοινωνική δομή ως ένα σύστημα σχέσεων, αντικειμενοποιεί την ανθρώπινη δράση²⁵ στο βαθμό που την αντιλαμβάνεται ως παράγωγο της τεχνολογικής δομής, που με τη σειρά της παράγεται από την αυτοδημιούργητη επιστήμη. Η πολιτική οικονομία και με την ευθύνη του παραδοσιακού μαρξισμού, ήταν μια περιοδολόγηση του καπιταλιστικού συστήματος στη βάση της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων ως κινητήριου μοχλού της ιστορίας. Οι ταξικοί ανταγωνισμοί, οι κοινωνικοί θεσμοί, οι ηθικές και πολιτισμικές αξίες, η σύνδεση της οικονομικής θεωρίας με την κοινωνική ιστορία, πρέπει να ξαναβρούν τη θέση τους²⁶ ως εργαλεία ανάλυσης του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού.

25. Ο Καστοριάδης θεωρεί ότι η πάλη των τάξεων, η κοινωνική δράση, διαμορφώνει την υλική βάση. Πρόκειται για μια σωστή παρατήρηση, που δείχνει την ανεπάρκεια του σχήματος βάση-εποικοδόμημα, που καταλήγει όμως σ' ένα λάθος. Την άρνηση των παραγωγικών δυνάμεων/σχέσεων και την επίδρασή τους στις κοινωνικές σχέσεις, θεωρώντας έτσι την κοινωνική δράση ως την έκρηξη της υποκειμενικότητας χωρίς κανένα υλικό καθορισμό. Η ζωντανή όμως εργασία στη διαδικασία αυτοπραγμάτωσής της βρίσκεται σε διαρκή σύγκρουση και εξάρτηση με τη νεκρή εργασία, τις παραγωγικές δυνάμεις/σχέσεις. Βλ. Κ. Καστοριάδης, *Η φαντασιακή θέσπιση της κοινωνίας*, Ράππας, 1981, σ. 40-45.

26. Στη θεωρία της ρύθμισης θα πρέπει να αποδοθεί κατά μεγάλο μέρος η επανατοποθέτηση της ταξικής πάλης, του ιστορικού πράττειν των ανθρώπων, μέσα στα πλαίσια της οικονομικής θεωρίας. Βλ. R. Boyer, *Η θεωρία της ρύθμισης. Κριτική ανάλυση*, Εξάντας, 1988. Σημαντικό ρόλο επίσης στην παραπάνω κατεύθυνση διαδραμάτισε το ρεύμα του ιταλικού εργατισμού. Βλ. Α. Νέγκρι, *Νεοκαπιταλισμός και επαναστατικό κίνημα*, Κομμούνια, 1981.